

Krzysztof Skibski

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Problem semantycznych innowacji frazeologicznych w tekstach literackich

Niniejszy szkic wpisuje się w interesujący nurt rozważań skupiony wokół innowacyjności frazeologicznej w tekstach artystycznych. Zagadnienie innowacji frazeologicznych ma solidną reprezentację w literaturze przedmiotu¹, dotychczas jednak rozpatrywane było w ścisłej relacji ze zjawiskiem przekształceń formalnych². Praktyka ta wynikała z transponowania modelu opisu innowacyjności frazeologicznej (przyjętego dla tekstów nieartystycznych) na analizy tekstów artystycznych. Jednakże nie ten element praktyki badawczej warto poddać tu refleksji³. Oto bowiem operatywność metody typologizowania i opisywania innowacji formalnych opiera się na wyróżnieniu innowacji uzasadnionych i nieuzasadnionych, czyli zbieżnych lub rozbieżnych z normą

---

¹ Na wyróżnienie zasługują przede wszystkim prace wybitnych badaczy – Stanisława Bąby (np. *Innowacje frazeologiczne współczesnej polszczyzny*, Poznań 1989; *Frazeologia polska. Studia i szkice*, Poznań 2009), Andrzeja M. Lewickiego (np. *Wprowadzenie do frazeologii syntaktycznej (Teoria zwrotu frazeologicznego)*, Katowice 1996; *Studia z teorii frazeologii*, Łask 2003) czy Anny Pajdzińskiej (np. *Frazeologizmy jako tworzywo współczesnej poezji*, Lublin 1993; *Studia frazeologiczne*, Łask 2006). Ponadto problematyce innowacji prace swoje poświęcili m.in. Gabriela Dziamska-Lenart (*Innowacje frazeologiczne w powojennej felietonistyce polskiej*, Poznań 2004) i Jarosław Liberek (*Innowacje frazeologiczne w powojennej fraszce polskiej*, Poznań 1998).

² Wyjątkowe pod tym względem są dwie prace: starsza – Grażyny Majkowskiej *Klasyfikacja semantyczna zamierzonych modyfikacji związków frazeologicznych* (w: *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej V*, red. M. Basaj, D. Rytel, Wrocław 1988, s. 143–163), i nowsza – monografia Jolanty Ignatowicz-Skowrońskiej *Frazeologizmy jako tworzywo stylu współczesnej powieści polskiej* (Szczecin 2008).

³ Na ten temat obszernie wypowiada się (rekapitulując poglądy badaczy) Jolanta Ignatowicz-Skowrońska w pracy *Frazeologizmy jako...*

języka ogólnego⁴. Podstawą do wnioskowania na temat normatywnego aspektu przetworzonych frazeologizmów jest postać kanoniczna, czyli zaaprobowany (czasem wariantywny) kształt związków sankcjonowany notacjami w źródłach leksykograficznych.

Poniższe rozważenie problemu semantycznych innowacji frazeologizmów w tekstach artystycznych opiera się na kilku założeniach.

1. Przyjmuje się, że każde odstępstwo od motywowanej normatywnie czy uzualnie postaci kanonicznej frazeologizmu stanowi innowację semantyczną, której zasadność weryfikować może wyłącznie indywidualna strategia odbioru tekstu. Wynika z tego, że typologia formalna innowacji ma dla tekstów literackich zastosowanie wyłącznie opisowe, nie jest zatem kategoriałnie istotna ze względu na analizę tej grupy tekstów. Ponadto wskazanie na indywidualną strategię odbioru demontuje zasadność rozważania nad funkcjonalnością innowacji – stwierdzanie odstępstwa od normy ma także wyłącznie walor opisowy i nie stanowi gestu umożliwiającego podjęcie analizy tekstu artystycznego. Funkcjonalizacja elementów tekstu literackiego bowiem nie dotyczy bezpośredniej zależności od normy języka ogólnego.

2. Innowacja semantyczna jako taka jest zawsze kontekstowa, to znaczy ma swoją motywację w całości spójnego tekstu literackiego, innowacja zatem ma charakter tekstowy. Rozpatrywanie innowacji izolowanej (w tym również wyłącznie na poziomie formalnym) nie przynosi korzyści w procesie analizy tekstu literackiego.

3. Frazeologizm często odsyła do społecznie utrwalonego znaczenia metaforycznego, dlatego też innowacje semantyczne zawsze stanowią o przekształceniu semantycznym zbieżnym z procesem metaforyzacji. Nawet bowiem w przypadku defrazeologizacji nie można mówić o uruchamianiu dosłownych znaczeń komponentów – przetworzony frazeologizm pozostaje wciąż zjawiskiem tekstowym i tylko jako takie podlega przekształceniom semantycznym.

4. W konsekwencji powyższych założeń proponuje się w przypadku semantycznych innowacji frazeologicznych w tekstach literackich przyjąć określenie „aktualizacja frazeologizmu”⁵. Każda bowiem przedstawiona poniżej

⁴ Por. np. S. Bąba, *Innowacje frazeologiczne...*

⁵ Termin „aktualizacja” ma swoją strukturalistyczną tradycję – wypada przytoczyć choćby rozumienie przyjęte niegdyś na potrzeby teorii literatury. Aktualizacja jest tu „wyrazistą interpretacją znaków językowych w wypowiedzi poetyckiej [...], odrywającą je od zwykłych uzasadnień i zautomatyzowanych powinności, użyciem oryginalnym i zaskakującym, które ściąga uwagę na sam sposób ukształtowania wypowiedzi”. M. Głowiński, T. Kostkiewiczowa, J. Sławiński, A. Okopień-Sławińska, *Słownik terminów literackich*, Wrocław 1976, s. 15–16. Przyjęcie w niniejszych rozważaniach terminu aktualizacja wynika z przekonania, że w procesie odbioru tekstu literackiego następuje proces interpretacyjny również motywowany oryginalnym, zaskakującym czy kontrowersyjnym użyciem rozpoznawalnej (choćby pobieżnie) jednostki

sytuacja tekstowa stanowi (przy zachowaniu mniej lub bardziej czytelnego odwołania do frazeologizmu w postaci społecznie utrwalonej) przykład aktualizacji właśnie, mimo iż niekiedy, w sensie formalnym, jest to przekształcenie radykalne.

Interesujące rozważania zaproponowała Grażyna Majkowska w szkicu poświęconym klasyfikacji semantycznej zamierzonych modyfikacji związków frazeologicznych⁶. Autorka, odnosząc się między innymi do klasycznej teorii innowacji frazeologizmów⁷, zaproponowała kilka kategorii opisu innowacji ze względu na modyfikacje semantyczne, jednak przy założeniu, że uda się najpierw uzasadnić użycie konkretnego przekształcenia⁸. Próbę tę można uznać za obiecującą, podobnie jak dużo późniejszą pracę Jolanty Ignatowicz-Skowrońskiej, poświęconą frazeologizmom jako tworzywu tekstów prozatorskich⁹. W obrębie tej drugiej pracy analizie poddany został bogaty zbiór współczesnych tekstów prozatorskich. Co jednak znacznie istotniejsze – w pracy tej znajduje się bardzo ważny passus o innowacjach semantycznych w tekstach literackich¹⁰. Interpretacja tych przekształceń opiera się na założeniu, że (w doskonałej większości przykładów) uchwycenie formalnej modyfikacji frazeologizmu wyznacza stosowną podstawę do wnioskowania na temat kontekstowego uwikłania jednostki, a opis modyfikacji semantycznych jest (z racji ich rzadkości) znacznie utrudniony. Autorka podkreśla, że właśnie niska częstotliwość nieformalnych modyfikacji stanowi zasadniczą przeszkodę w eksplorowaniu tego typu przykładów. Innymi słowy – analiza przykładów w założeniach nie różni

---

językowej. Stopień jej sfrazeologizowania jest oczywiście różny, niemniej – aktualizowanie uwydatnia nie tyle powrót do postaci kanonicznej, ile funkcjonalizację konotowanego związku stabilnego. Zob. na temat aktualizacji frazeologizmów np. S. Bąba, *Problemy aktualizacji frazeologizmów*, „Biuletyn Sławistyczny” 1982, z. 7, s. 27–32.

⁶ G. Majkowska, op.cit.

⁷ Czyli przede wszystkim do ujęć zaproponowanych w pracach Bąby.

⁸ Autorka wyróżnia dziewięć typów zamierzonych modyfikacji związków frazeologicznych: osłabienie metaforyczności związku (aż do wysunięcia na plan pierwszy znaczenia dosłownego), zamierzona dwuznaczność, defrazeologizacja pozorna związku, modyfikacja antonimiczna związku, uszczegółowienie, konkretyzacja treści związku (dostosowanie przysłów i cytatów do sytuacji opisanej w felietonie – semantyczna aktualizacja, rozszerzenie znaczenia, aluzja (nawiązanie do treści i formy związku tradycyjnego), przekształcenia związku w kierunku asemantyzacji oraz zmiana zabarwienia emocjonalnego i stylistycznego związku (zmiana cech pragmatycznych). G. Majkowska, op.cit.

⁹ J. Ignatowicz-Skowrońska, op.cit.

¹⁰ „Innowacje semantyczne to przykład transformacji będących efektem jednorodnych działań innowacyjnych, polegających na użyciu związku w nowym znaczeniu. Innowacje formalnosemantyczne to produkt procesów sprzężonych, gdzie modyfikacja strony formalnej związku skutkuje modulacją semantyki jednostki frazeologicznej”. J. Ignatowicz-Skowrońska, op.cit., s. 60.

się od analiz prowadzonych na podstawie tekstów nieartystycznych, ponieważ u podstaw badań znajduje się normatywna refleksja nad innowacyjnością frazeologiczną¹¹.

Ze względu na tę ostatnią pracę warto w tym miejscu przedstawić kilka uwag, które wpisują się w nurt refleksji nad innowacyjnością semantyczną frazeologizmów w tekstach literackich.

Wychodząc od wspomnianych czterech założeń, można zaproponować nieco inny sposób ujmowania problematyki innowacyjności semantycznej frazeologizmów, wskazując przy tym na przykładowe cytaty z tekstów artystycznych. Sposób ten zasada się na tezie, że włączenie przekształcenia frazeologicznego w obręb tekstu artystycznego to za każdym razem specjalna aktualizacja frazeologizmu¹², przyczynek do operacji sensotwórczych, dokonujących się w procesie odbioru. O sposobie aktualizowania konkretnego elementu tekstu decyduje bowiem nie tyle intencja nadawcza, ile kontekstowy odbiór kompozycji językowej z ujętym (czytelnym lub nie) przekształceniem frazeologizmu. Aktualizacja zatem będzie tu rozumiana jako aktywność przede wszystkim odbiorcza – umiejętność uznania w procesie lektury operatywności semantycznej zróżnicowanych przekształceń frazeologicznych. W żadnym wypadku jednak nie występuje wówczas zjawisko dosłownego odczytania ze względu na rekonstrukcję postaci kanonicznej tegoż frazeologizmu. Podstawowa postać frazeologizmu, rozumiana jako społecznie utrwalona (czyli najczęściej uzualna, domniemana), funkcjonuje wówczas nie jako sprawdzian fortunności innowacji, ale jako jeden z czynników wspomagających interpretację. Aktualizacja w takim ujęciu stanowi zatem odmianę procesu metaforyzacyjnego i jako taka podlega interpretacji przy uznaniu jednostkowości każdego przekształcenia frazeologicznego.

W nawiązaniu do sformułowanych założeń, a także w relacji do omawianych w literaturze przedmiotu kategorii, można zaproponować rozróżnienie kilku typów aktualizacji frazeologizmów w tekstach artystycznych ze względu na procesy semantyczne motywujące metaforyzację.

1. *Funkcjonalizacja składniowa/syntagmatyczna* to proces aktualizacji frazeologizmu przez włączenie jednostki w licencjonowany syntaktyczny porządek tekstu artystycznego. W obrębie tego procesu mieszczą się wszelkie zabie-

---

¹¹ Należy w tym miejscu podkreślić z całą mocą, że niniejsze rozważania nie są w najmniejszym stopniu próbą dyskredytowania dotychczasowych badań nad innowacyjnością frazeologiczną. Niniejszy szkic stanowi jedynie propozycję specjalnego ujęcia problemu ze względu na specyfikę materiału literackiego.

¹² Termin ten (w węższym rozumieniu) stosuje w swoich pracach Stanisław Bąba. Por. np. *Zagadnienia aktualizacji frazeologizmów w języku poetyckim Józefa Barana*, w: *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej V*, red. M. Basaj, D. Rytel, Wrocław 1988, s. 123–142.

gi związane z łączliwością frazeologizmu lub jego derywowanych postaci¹³, czyli z adaptacją jednostki frazeologicznej, motywującą zmiany na poziomie funkcji w zdaniu/syntagmie (fleksyjność także w odniesieniu do postaci derywowanych), np. powodując zmianę odnośności realnej.

2. *Dwutorowość semantyczna* to proces jednoczesnej funkcjonalizacji frazeologizmu w (co najmniej) dwóch porządkach semantycznych¹⁴ – społecznie utrwalonej metafory oraz leksykalizowanej konstrukcji aktualizowanej ze względu na referencję poszczególnych elementów (słów czy wyrażen składowych). Ważne dla tego procesu jest podkreślenie jednoczesności obu odczytań – ciągłego sensotwórczego napięcia między nimi – co wydatnie wspomaga zabiegi interpretacyjne u czytelnika.

3. *Metaforyzacja (sublimacja przerośni w wyniku aktualizacji)* to rozwinięcie utrwalonej społecznie metafory motywowane odniesieniem do licencjonowanego kontekstu fikcjonalnego. Proces ten wykazuje wiele podobieństw do dwutorowości semantycznej o tyle, o ile nie demontuje odniesień semantycznych do utrwalonej (formalnie) jednostki frazeologicznej. Ponieważ jednak występuje tu sublimacja przerośni – nie sposób mówić o wyraźnie odrębnych kategoriach odczytania (w tym sensie dwutorowość jest spolaryzowana).

4. *Supozycja frazeologiczna* to proces możliwej rekonstrukcji utrwalonej formy związku frazeologicznego, który przez doraźne, jednostkowe przetworzenie funkcjonuje w tekście artystycznym na podobieństwo elementu intertekstualnego. Możliwość rekonstrukcji jest tu oczywiście zależna od stopnia przetworzenia utrwalonej postaci frazeologizmu, jakości tekstowej motywacji tego przetworzenia oraz uzualnej frekwencji suponowanej jednostki. Określenie supozycja wiąże się ściśle z perspektywą odbiorczą analizowanego proble-

---

¹³ Zjawisko derywacji frazeologicznej omówione zostało przez dwóch wybitnych frazeologów – Andrzeja M. Lewickiego (*Derywacja frazeologiczna – najwyższy współcześnie stopień abstrakcji w poznawaniu zasobu frazeologicznego języka polskiego*, w: *Pojęcie derywacji w lingwistyce*, red. J. Bartmiński, Lublin 1981, s. 79–81) i Stanisława Bąbę (*Derywacja frazeologiczna jako jeden ze sposobów pomnażania frazeologii współczesnej polszczyzny*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 10 (30), 2003, s. 7–23; *Frazeologiczna derywacja syntaktyczna. 1. Nominalizacja polskich zwrotów idiomatycznych przy użyciu formantów rzeczownikowych*, w: *Czynić słowami. Studia ofiarowane Krystynie Długosz-Kurczabowej*, red. H. Karaś, Warszawa 2006, s. 41–50; *Frazeologiczna derywacja syntaktyczna. 3. Uwagi o adiektywizacji polskich zwrotów idiomatycznych z czasownikiem tranzytywnym*, w: *Z zagadnień frazeologii, stylistyki i kultury języka*, red. S. Bąba, P. Fliciński, Poznań 2006, s. 11–21; *Frazeologiczna derywacja syntaktyczna. Adiektywizacja polskich zwrotów idiomatycznych*, w: *Z przeszłości i teraźniejszości języka polskiego. Księga pamiątkowa dedykowana Teresie Friedelównie*, red. J. Kamper-Warejko, J. Kulwicka-Kamińska, K. Nowakowska, Toruń 2007, s. 247–257).

¹⁴ Wskazuje się tu bowiem wyłącznie podstawowe odczytania, które w żaden sposób nie mogą wykluczyć innych konsekwencji indywidualnych procesów interpretacyjnych.

mu innowacji¹⁵, jest bowiem możliwą motywacją dla czytelnika interpretującego tekst literacki.

Należy zaznaczyć, że wskazane rodzaje aktualizowania raczej nie powinny być traktowane w izolacji. Współwystępowanie wyróżnionych procesów mogą zilustrować wybrane przykłady tekstów artystycznych.

A. Proza

Jako przykłady niech najpierw posłużą przypadkowe fragmenty utworów prozatorskich z podkreśloną aktualizacją frazeologiczną.

Dzięki tym niezwykłym studiom połączyłem się na zawsze z demonami naszego czasu. Przy Argentinierstrasse mieszkałem na wysokości radia ORF i chętnie przesiadywałem w pobliskiej kawiarni. W radiowym sklepiku miałem przegląd najwybitniejszych nagrań koncertowych, które powiększały moją domową kolekcję osobliwości muzycznych. **Wydawnictwo nudziło mnie śmiertelnie, ale bałem się nieżyjącej ciotki, która ukazywała mi się od czasu do czasu i groziła palcem.** Palec był wściekle różowy i przypominał policzek naszej siedemdziesięcioletniej znajomej, która różem ożywiała sobie cerę i korygowała kości policzkowe. Róż kojarzył mi się z czerwoną skocznią narciarską, z której wyskakiwały złe duchy naszych starzejących się lat¹⁶.

Najistotniejszym procesem w powyższym fragmencie jest (pomimo wań) metaforyzacja. Funkcjonalizacja składniowa, choć decyduje o eksploatacji motywu poetyzowanej śmierci w dalszych partiach tekstu, nie powoduje zasadniczych zmian w łączliwości jednostki frazeologicznej. Wątpliwości może jednak budzić opowiadanie się po stronie metaforyzacji, zamiast dwutorowości semantycznej. Specyficzny brak precyzji w referencji słowa *śmierć* pozwala jednak na stwierdzenie, że sformułowanie *nudziło mnie śmiertelnie* inicjuje nakładanie się na siebie obrazów konotacyjnie związanych ze śmiercią, z odczuwaniem i stanami emocjonalnymi, które mają charakter graniczny (czyli też kulturowy, religijny). Ustalenie zakresu semantycznego oddziaływania poszczególnych elementów kontekstu (w tym wyróżnionego przetworzenia) byłoby czynnością beznadziejną, ponieważ proces metaforyzacji ma tu niewątpliwie charakter interakcyjny (tzn. każdy element tekstu motywuje ów proces). Można jednak uznać, że określenie *śmiertelnie* nie stanowi prostego, sfrazeologizowanego wzmocnienia nudy, co przede wszystkim decydu-

¹⁵ Odstąpienie od funkcjonujących w literaturze przedmiotu „parafrazy” lub „aluzji frazeologicznej” ma na celu wyłącznie podkreślenie akcentu położonego na odbiór. Parafraza i aluzja dotyczy bowiem celowego konstruowania określonych figur w tekście.

¹⁶ E. Lipska, *Sefer*, Kraków 2009, s. 6.

je o traktowaniu przykładu jako aktualizacji utartego połączenia. Oczywiście dzieje się tak na prawach specjalnego języka artystycznego, który sankcjonuje to połączenie wyrazowe jako frazeologiczne.

Winna jest natura całości, to ona nie zna równowagi. Brukowany dobrymi chęciami, podpierany złamanymi nakazami sumienia, świat zawsze w końcu zaczyna się walić tu albo tam. Każda jego zapaść dla kogoś okazuje się katastrofą, po każdej stąd albo stamtąd płyną nagłące wołania o ratunek. Żelazne prawa akustyki czynią je niesłyszalnymi. Trudno się wyrzec nieuwagi, sytej, zapatrzonej w siebie niechęci do szczegółów. Zbyt dokładna znajomość rzeczy zawsze narzuca jakieś powinności. Muszę czynić, co w mojej mocy, żeby w porę otworzyć wyjścia ewakuacyjne. Jeśli chodzi o szczegółowe rozwiązania, nie są skomplikowane. Wystarczy zaledwie parę schodków i kawałek korytarza. Potrzebny będzie tunel, którym przejadą taksówki. Majstrowie, rzecz jasna, mogą go udostępnić choć nie muszą. Poza usługami ujętymi w fakturach oczekuję od nich innych, potajemnych, grzecznościowych. Ustępuję w każdej sprawie mniejszej wagi. **Zzymając się po cichu, godzę się na fuszerkę, na ciemne sprawy, na bezkarność. Placę, lecz nie wymagam. Przyjmuję za dobrą monetę oszukańcze rozliczenia, dopóki są skłonni udostępnić swoje tunele we właściwym czasie.** Świadomi, że nie mam wyboru, majstrowie dyktują warunki¹⁷.

W pierwszym fragmencie zwraca uwagę przeplatanie się skorelowanych porządków metaforyzacyjnych. Niejako w myśl pierwszego zdania z cytowanego fragmentu – *winna jest natura całości – to ona nie zna równowagi*. Fraza *brukowany dobrymi chęciami, podpierany złamanymi nakazami sumienia, świat*, będąca tu raczej wkomponowaną supozycją paremiologiczną, wydatnie ilustruje mechanizm sfunkcjonalizowania innowacji, który podporządkowany jest konstruowaniu kontekstu. Świat bowiem jest tu mieszaniną sprzeczności, współdziałających sił kreacji i destrukcji, kiedy to, co wspiera, jest przyczyną obalenia, a dobre chęci wypracowują podobieństwa do piekła. Paradoks tak opisywanego świata determinuje każdy element tekstu, włączając go w konstrukcję tekstowej metafory.

W podkreślonym zaś fragmencie można zaobserwować różnicę między prostą defrazeologizacją a dwutorowością semantyczną proponowaną we wcześniejszych rozróżnieniach. Otóż fikcyjalny kontekst budowany jest wokół gmatwanych relacji między wykonawcami tajemniczej usługi a narratorem-zleceniodawcą. Transakcja ma swoje oczywiste realne podobieństwa do sprawy choćby aktualizowanego frazeologizmu *przyjąć coś za dobrą monetę*. Obok jednak przywołanego odczytania standardowego – ‘traktować coś serio; wierzyć kłamstwu, pochlebstwu’ – uaktywnia się (jednocześnie) refe-

¹⁷ M. Tulli, *Skaza*, Warszawa 2007, s. 172–173.

rencia wyrazu *moneta*. Oba te odniesienia wspierają się przede wszystkim na konotacjach warunkowanych tzw. światem przedstawionym. Ten ostatni jest modelową, sfastrygowaną kreacją, niejasno ograniczoną przez niezależne siły i procesy – wreszcie mającą elementarną skazę, którą okazuje się niezwykła, złośliwa skłonność zamieszkujących go ludzi do zniszczenia inności. Błaga i metafizyka nie pozwalają przyjąć prostego odczytania aktualizowanego frazeologizmu jako dosłownego – kłamstwo jest tu wewnętrzną zasadą organizowania tekstowego świata.

Ale słyszałem też o osadzie ukrytej gdzieś w smukłej świerczynie, założonej przez zbląkanych kłusowników, którym sił zabrakło, żeby rozpoznać drogi powrotne; **i jeśli zwykle śnieg tatrzański poczynił topnieć w maju, by już od sierpnia radośnie witać przymrozki – tam słońce docierało z rzadka do czubków dachów, mróz ścielił się cieniście przez cały rok, para diabłu z gęby buchała zamiast siarki, kiedy mówił dobranoc w tej okolicy siarczystem; tam konie mróz podkuwał lodem**, przeto wszelka istota żywa, ludzka, psia, końska czy inna kopytna, nosiła onuce i buty¹⁸.

W powyższym przykładzie można zauważyć współdziałanie supozycji frazeologizmu z metaforyzacją. Zjawisko takie dobrze ilustruje przyjęte w niniejszym szkicu założenia, oto bowiem proces metaforyzacji w odbiorze nie jest ściśle zależny od rekonstrukcji frazeologizmu (np. *gdzie diabeł mówi dobranoc*), następuje jednak sukcesywne wzmocnianie efektu opisywanej mroźnej osady przez eksploatowanie łączonych asocjacyjnie (i aktualizowanych) wyrażen. Supozycja pozostaje niekonieczna, choć jest przecież subtelnym i kunsztownym sposobem dookreślenia prezentowanej sytuacji. Specyfikę tekstu literackiego stanowi jednak możliwość różnorodnej funkcjonalizacji elementów składających się na tekstową metaforę – każdy z fragmentów pejzażu ma potencjalną, gwarantowaną przez animizację osobność, dzięki czemu uprawomocnia się też przekonanie o potrzebie specjalnego traktowania jakiegokolwiek literackiej aktualizacji stałych (powtarzalnych) elementów języka.

Przytoczone fragmenty tekstów prozatorskich oraz ich zdawkowy komentarz nie stanowią oczywiście wystarczającej ilustracji dla omawianego problemu. Wzmocnieniem dla formułowanych hipotez niech będzie także kilka przykładów z poezji.

B. Poezja

W przypadku tekstów wierszowanych zjawisko aktualizacji frazeologizmów (ale też metaforyzacji w ogóle) znacznie się komplikuje. Dzieje się tak

¹⁸ W. Kuczok, *Widmokrąg*, Warszawa 2004, s. 47.

za sprawą członowania tekstu na wersy, czyli wprowadzenia dodatkowego uporządkowania, ważnego zwłaszcza w przypadku lektury¹⁹. Momentalna samodzielnosc semantyczna wersów motywuje bowiem ich ekwiwalencje, przez co spójność tekstu ma swoje jakości prymarnie na poziomie wersu, a później dopiero całego tekstu²⁰. Każda innowacja zatem pozostaje w relacji do układu wersów, ale także – do całego tekstu poetyckiego. Wyróżnione wcześniej procesy semantyczne znajdują potwierdzenie w poezji, jednak proces metaforyzacji musi być rozpatrywany nie (jak w przykładach z prozy) ze względu na kategorie składniowe, ale w odniesieniu do całego tekstu.

...nieba od ziemi
ziarna od plew
ból od bólu
ciebie ode mnie
ciała od kości

wżarty we mnie znak dzielenia²¹

Pozornie prosty tekst może być dowodem na współwystępowanie niemal wszystkich zasygnalizowanych w tym szkicu procesów. Paralelny układ (analogicznych, przez co niemal numerycznych) wersów gwarantuje relacyjność poszczególnych grup oddzielanych (odróżnianych) kategorii. Charakterystyczne jest to, że układ ten syntetyzuje przemijanie człowieka – od pojawienia się do śmierci. Wielokropki poprzedzające „stworzenie świata” podkreśla, że nie wiadomo, co jest przyczyną tego życia (ale jakkolwiek przyczyna istnieje). Wers drugi – *ziarna od plew* – stanowi przykład wmontowanej w porządek tekstowy supozycji frazeologizmu z jednoczesnym wyzyskaniem dwutorowości, ale też metaforyzacji – surowa forma tekstu nie upoważnia do jednoznacznych ustaleń. Specyfika sytuacji wierszowej powoduje, że i pierwszy z wyróżnionych procesów – funkcjonalizacja syntagmatyczna²² – znajduje uzasadnienie ze względu na sygnalizowany paralelizm. Gdyby obserwować analizowany

¹⁹ Zagadnienie zależności między metaforyzacją a wierszem wolnym podjęte zostało np. w szkicu K. Skibskiego *Metaforyzacja a semantyczna potencja wiersza wolnego*, „Literaturoznawstwo” 2007, nr 1, s. 227–235.

²⁰ Na temat spójności w tekstach poetyckich zob. np. S. Bąba, K. Skibski, *Perspektywa tekstologiczna w badaniach współczesnej poezji polskiej*, w: *Stylistyka a leksykologia. Związki, zależności, metody. Studia o języku i stylu artystycznym*, t. 4, red. K. Maćkowiak, C. Piątkowski, Zielona Góra 2008, s. 11–24.

²¹ K. Miłobędzka, ***, w: *Po krzyku*, Wrocław 2005, s. 38.

²² Syntagmatyczność wiąże się tu ściśle z założeniem, że samodzielnosc semantyczna wersu w wierszu wolnym motywuje określenie go mianem „syntagmy doraźnej”.

wers w izolacji, jako fragment tekstu nieartystycznego, można by wówczas mówić o derywacie frazeologicznym. W tej sytuacji jednak pozostaje jedynie elementarna analogia, ponieważ wyrażenie to współmotywowane jest przez pozostałe elementy tekstu (anaforyczną enumerację oraz klamrę ostatniego wersu, która te pojedyncze syntagmy spina).

pora się zbierać
no to chodźmy

mapa mojej podróży
dopiero powstanie
wydeptywana błędzeniem

staną po moim przejściu
drogowskazy dezorientacji
z pomyłek wyrosną szlaki

to przed nimi
tak się broniłem
zagadywaniem otchłani

błędne koła

będą wymieralne
uzyskają średnicę i
nieomylny punkt środka
tak potrzebny
w nagłych wypadkach

potomkowie wytyczą ślady

mnie niżej podpisanemu
zbiegowi okoliczności

który nigdy nie wraca²³

W przytoczonym wierszu Jerzego Ficowskiego można wyróżnić dwa fragmenty jako ilustracje omawianych zagadnień. W obliczu tekstowej kategorii przypadkowości każdy relacyjny wers tekstu zostaje dookreślony w procesie metaforyzacji. Dzięki temu strofa rozpoczynająca się wersem *błędne koła* zyskuje wyraźny profil interpretacyjny, który dotyczy w tym przypadku aktuali-

²³ J. Ficowski, *Autobiografia przypadku*, w: *Pantareja*, Kraków 2006, s. 13–14.

zacji frazeologizmu (*błędne koło*). Ustalenie, czy jest to przykład dwutorowości, czy metaforyzacji, nie wydaje się konieczne ze względu na semantyczne uwikłanie wyrażenia. Po raz kolejny bowiem następujące relacyjne wersy wprowadzają informację o funkcjonalizacji syntagmatycznej inicjalnego wyrażenia – wmontowują tę jednostkę w skomplikowaną grę sensów podległych nadrzędnej tekstowej kategorii – przypadkowości. Podobna sytuacja zachodzi w drugim wyróżnionym wersie – *zbiegowi okoliczności*. To spetryfikowane wyrażenie zyskuje nowe funkcje semantyczne w procesie modularnej lektury wiersza – metaforyzacja jest znów konsekwencją relacyjności kolejnych wersów. Metaforyzacja gwarantowana zakończeniem strofy (*mnie niżej podpisanemu/ zbiegowi okoliczności*) dokonuje się przez utożsamienie – personifikację, jednak ostatni wers tekstu wprowadza kunsztowną dwutorowość opartą na samodzielności referencyjnej słowa *zbieg* (ten, kto zbiegł, uciekł, *który nigdy nie wraca*). W konsekwencji takiej wiązki tekstowych zabiegów metaforyzacyjnych powstaje wielowymiarowy kontekst, w którym aktualizacja frazeologizmu odgrywa jedną z ról semantycznych, wchodząc jednak w skomplikowane zależności z pozostałymi elementami wiersza. Wyrokowanie o dosłowności w opozycji do przenośni wydaje się czynnością bezpodstawną.

Intensyfikację zjawisk dotychczas rozważanych może zilustrować wiersz neolingwistki.

to mniej lub bardziej udane udanie
słowna przynęta na którą nabieram
z wodą w usta ławice

te godziny przy piórze okaleczeń nie leczą
zrosty składnie rozgrabią rankę lekką ręką
odsączą w strupki wzruszeń

ten więzienny dom w mowie który
więcej oznacza niż mówienie
że się żyje

i mocniej i czulej²⁴

Wszystkie wskazane wcześniej procesy semantyczne zdają się zachodzić naprzemiennie, począwszy od sukcesywnej funkcjonalizacji (właściwie ciągłych przewartościowań syntagmatycznych), przez izolowane chwilowo w wersach supozycje, aż po metaforyzację i dwutorowość. Charakterystyczne

²⁴ J. Mueller, *Patetica ars poetica*, w: *Somnambóle fantomowe*, Kraków 2003, s. 15.

jest dla wiersza to, że analiza (lektura) modularna, która poprzedza interpretacyjne zabiegi na tekście, eksponuje wspomniane procesy z różną siłą, by współtworzyć ostatecznie projekt odczytania całościowego. Funkcjonalizowana supozycja frazeologizmu *nabrać wody w usta* wchodzi w relację z kontekstem dotyczącym sztuki tworzenia wiersza, przez co powstaje metafikcyjny porządek uzasadniający budującą się metaforę tekstową. W kolejnym zaś fragmencie słowo *okaleczenie* wskazuje na pozornie terapeutyczny wpływ czynności pisania (*oka leczenie*), po czym następuje finezyjne zestawienie *zrosty składnie rozgrabia ranę lekką ręką*, w którym aktualizacja frazeologizmu *lekką ręką* wchodzi w relację z (gramatycznym) kontekstem wersowej syntagmy – *zrosty składnie*. *Lekka ręka rozgrabiająca ranę* na niby leczonego oka to paradoks pisania bez wysiłku z jednoczesną łatwością odnawiania bólu (*rozdrapywać rany*). Paradoks ten właśnie wydatnie ukazuje stopień skomplikowania prób opisu mechanizmów metaforyzacyjnych motywowanych aktualizacją związków frazeologicznych.

Poczynione tu rozważania mają charakter wstępny i antycypują solidne badania problemu aktualizowania frazeologizmów w tekstach artystycznych. Użycie w tytule szkicu słowa *problem* powodowane było chęcią zwrócenia uwagi na stopień skomplikowania zjawiska innowacyjności w przypadku powtarzalnych związków wyrazowych. Proces metaforyzacji i zjawisko fikcji literackiej to tylko wybrane aspekty, które komplikują operatywność typologii stosowanych przy opisie tekstów użytkowych. Przekonanie o swoistości procesów semantycznych w obrębie tekstów literackich, które niejednokrotnie utrwalone zostało w pracach badaczy, stanowi podstawę dla przekonania, że aktualizacja frazeologizmów w tekstach artystycznych to w istocie problematyczne zjawisko, świadczące jednak o osobliwym pięknie literatury.

Krzysztof Skibski

The problem of semantic innovations of phraseologisms in artistic texts

The author attempts to consider the phenomenon of phraseological innovativeness in artistic texts. The adopted perceptual perspective (enhancing the significance of variantivity in phraseology) makes it possible to propose controversial, yet individual, categories for the analysis of particular contextual situations in which the analysed updated phaseological units occur. The fictitiousness of literature, its semantic instability – the openness for interpretation – allow us to tentatively reflect on the kind of various phaseological innovations in the function of the elements involved in sense-making processes. The modest material illustration provided is just a corroboration of the methodological invention.